

CTITORIILE ROMÂNEȘTI TRANSILVĂNENE ÎN OPERA LUI VIRGIL VĂTĂȘIANU

IOAN AUREL POP

Arta evului mediu românesc și european a fost tema predilectă a savantului Virgil Vătășianu, de la a cărui naștere s-a împlinit recent un secol. Prin frecventarea acestei teme profesorul clujean a devenit o personalitate marcantă a culturii românești. Dar înainte de marile sale sinteze de maturitate, Virgil Vătășianu a lucrat cu migală, răbdare și tenacitate, la teme speciale, cum ar fi vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara. Abordarea acestui subiect nu a fost întâmplătoare și s-a realizat într-un context politic și cultural special, inconfundabil, de după formarea României Întregite (1918-1920). În acei ani, prin crearea universității românești și a institutelor adiacente ei, Clujul a devenit curând - în ciuda rezervelor unor sceptici - un centru academic românesc de prim rang, cu aspirații de afirmare europeană. Tânărul, pe atunci, Vătășianu și-a realizat și publicat lucrarea despre bisericile românești hunedorene, grație sugestiilor profesorului Coriolan Petranu și sprijinului lui Josef Strzygowski, Ioan Mușlea, Alexandru Lapedatu și Constantin Daicoviciu. Era o atmosferă benefică atunci, de efervescență spirituală, născută din copleșitoarea realizare a Marii Uniri și caracterizată excelent de Blaga, prin titlul dat unuia din volumele sale de atunci - *Poemele luminii*. Din perspectiva multelor decenii trecute de atunci (însușind aproape un secol!), suntem tentați azi, unii dintre noi, să banalizăm trăirile avântate ale tinerilor intelectuali din epocă, să-i taxăm drept naivi sau naționaliști, când ei nu erau de fapt decât entuziaști, patrioți, europeni și responsabili.

Nici Virgil Vătășianu nu a făcut excepție de la acest sigiliu inconfundabil al generației sale, marcată pentru vecie, în chip benefic și constructiv, de împlinirea marelui ideal național. S-a apropiat intenționat de bisericile hunedorene, pentru că acest județ, mai ales prin partea sa de sud - Țara Hațegului - i se părea "scena unei serii de evenimente importante pentru dezvoltarea poporului român". Autorul aplică în cercetarea și redactarea materialului său "metoda Strzygowski", ceea ce presupune descrierea, esența, evoluția și concluziile referitoare la monumentele studiate. Sunt luate în discuție trei tipuri de construcții, clasificate după criteriul planimetric: tipul longitudinal (Strei, Sântămărie Orlea,

Bărsău, Ostrovul Mare, Cetatea Colț, Strei-Sângeorgiu, Peșteana), tipul mixt (Densuș) și tipul central (Gurasada, Prislop și Hunedoara). În analiza acestor monumente, Virgil Vătășianu utilizează cel mai elevat limbaj de specialitate din epocă, dobândit în urma unor laborioase studii și asidue lecturi din domeniul istoriei artei. În același timp, refuzând descriptivismul tehnic și sec, autorul încadrează arta în societate, recurge la largi considerații de istoria civilizațiilor, a religiei, a culturii.

Încă de la început, este repudiată ideea, devenită clișeu, că arta veritabilă este aceea a construcțiilor de piatră sau de zid și că popoarele și colectivitățile care au folosit materialele perisabile ar fi "fără istorie" ori aflate în afara istoriei. Mai mult, se demonstrează că arhitectura din piatră își are rădăcini puternice în construcțiile de lemn, și aceasta nu doar la români, ci la o paletă largă de popoare, mergând din Finlanda, prin Rusia, Ucraina, Polonia, Cehia, Slovacia, spre România și Austria, până în Dalmația. Izvorul construcțiilor analizate este, prin urmare, societatea, cu necesitățile sale profunde: populațiile băștinașe ardelenene erau cunoscătoare din vechime a artei de a clădi, "deoarece clima aspră, continentală, le-a silit să-și creeze adăposturi" (p. 171), iar în "țara pădurilor" această necesitate nu putea fi satisfăcută decât prin arhitectura de lemn. Sunt evocați în acest sens - după Vasile Pârvan - geții, peste care au venit romanii și apoi "migrațiunea popoarelor". Dintre barbari, sunt pomeniți mai apăsător slavii, care, în scurgerea lor spre sud, au avut "profunde înrăuriri asupra etnicului românesc și desigur și asupra concepțiilor noastre artistice" (p. 172). Vătășianu vorbește despre "refuzul românilor de a-și căuta gloria în războaie" la finele primului mileniu, despre lipsa de mențiuni scrise în cazul celor pasivi și pașnici, despre stăpânirile nominale ale diferiților năvălitori, care i-au precedat pe unguri, creatori de stăpânire efectivă în Transilvania. Lipsa de mențiuni scrise (până la 1247) despre organizările locale politice ale românilor - ni se spune - nu denotă faptul că acestea nu au existat, așa cum prezența la acești români a unei arhitecturi profane și a uneia religioase și creștine este de la sine înțeleasă. Specialistul clujean face o pledoarie pentru vechimea

creștinismului românesc, generat de creștinismul vechii Dacii Romane. Sunt citate izvoare și sunt invocați specialiști de marcă pentru demonstrarea vechimii creștinismului românesc și a organizării timpurii a scaunelor episcopale la noi. Nu lipsesc argumentele etnografice, filologice, istorice, care demonstrează rolul important al cultului creștin în viața românilor. Totuși, dată fiind situația românilor de la cumpăna mileniilor unu și doi, se admite caracterul “poporal și neorganizat” al creștinismului de la nordul Dunării de Jos, dirijat de “pseudo-episcopi” sau de “episcopi călători”, fără nici un fel de “putere lumească” și “urmăriți de autoritățile Regatului Ungar și de biserica oficială latină”. Ca urmare, ni se relevă cum arta creștină se întemeiază pe arta populară, deoarece creștinismul nu a pătruns la români de sus în jos, “prin organizațiile superioare politice” (ca la toate popoarele vecine), ci invers, de la nivelul comunităților. *In nuce*, se află în aceste pagini expusă etnogeneza românilor, cu sugestii fertile, valabile până astăzi, iar scopul acestei expunerii este acela de a stabili prin argumente geografice, climatice și religioase necesitatea unei arhitecturi de lemn, pe care s-a ridicat apoi arhitectura din piatră.

După relevarea acestor aspecte istorice preliminare, se stabilește fără echivoc apartenența etnică românească, nu numai a acestor biserici de piatră din sud-vestul Transilvaniei, ci și a tipului longitudinal de biserică, alcătuit din pătrate. Aici, Virgil Vătășianu, ca și alți contemporani, profund revoltat de negarea oricărei originalități și personalități a culturii și artei vechi românești, văzute exclusiv ca un produs amalgamat al variatelor influențe, ca un rezultat al imitației nereușite, vine cu argumente irefutabile în sprijinul unei viziuni echilibrate, în care este subliniată interferența între elementele locale și cele împrumutate. Pentru autorul nostru, o mărturie a caracterului românesc al acestor lăcașuri de cult este și modul lor de ctitorire. Ctitorii bisericilor hunedorene sunt comunitățile românești, poporul român din zonă, “oamenii din popor” sau aceia aflați “în strânsă legătură culturală și sufletească cu poporul” (p. 177). Pe acești ctitori (pe care și Nicolae Iorga îi considera atunci un fel de țărani mai înstăriți), istoricul de artă îi numește nemeși, boieri, nobili mărunți sau jupani. Ei au un nume comun și generic, menționat de majoritatea documentelor de epocă, anume acela de cnezi. Aceștia sunt văzuți, pe bună dreptate, ca fiind “încă nestrăinați” – prin secolele XIII-XV, când s-au ridicat principalele biserici analizate – “de poporul de jos, de poporul românesc, din care făceau parte” (p. 177). Se vorbește despre două tipuri de biserici, după cei care le-au ctitorit, anume despre biserici clădite de comunitatea satului (“de țărani din comună”), numite apoi biserici de obște și despre biserici ridicate de “nemeșii locali” sau de cnezi, numite ulterior capele de curte. Deosebirea este însă doar formală, fiindcă – ni se spune – ele aveau aceeași “menire primordială”: “să adăpostească cultul religios în conformitate cu datinile ortodoxe” (p. 88). Azi se știe că intuiția profesorului clujean a acum peste șapte decenii a fost bună, fiindcă aceste biserici sunt foarte asemănătoare și din punctul de vedere al ctitoririi, fiind destinate și cnezului ctitor (cu familia sa) și comunității.

Cel mai adesea, ctitorii au fost micii feudali români din zonă (chiar dacă lăcașul apare ca fiind “de obște”).

Un interesant comentariu este făcut în legătură cu dimensiunea acestor biserici, care nu puteau adăposti decât o mică parte dintre credincioși. Autorul nu crede că, prin destinația inițială, aceste biserici erau menite să adăpostească numai familia ctitorului și că poporul trebuia să se roage în curte, cum se afirmase anterior. Sunt văzute alte cauze ale acestor mici dimensiuni, dintre care una merge spre esența ritului bizantin, în care serviciul divin s-ar rezuma la ceremonii simbolice, fixate de sfinții părinți și consacrate de tradiție (p. 89). Aceste ceremonii nu ar necesita prezența imediată a credincioșilor care puteau foarte bine, în lipsa predicilor, să îndeplinească îngenuncherea și închinarea deopotrivă în interiorul și în exteriorul lăcașului. Virgil Vătășianu își imagina păstorii români “veșnic drumeți cu turmele lor”, cum “priveau duminica de departe, din creierul munților, la vale spre bisericuța satului lor, făcându-și acolo sus, singuri cu munții, rugăciunea în fața unei cruci de lemn, cum se întâlnesc și astăzi pretutindeni prin ținuturile locuite de români” (p. 90). Prin urmare, bisericile noastre aveau – ni se spune – caracter de clădiri simbolice sau memoriale și nu de încăperi de adunări mari pentru ascultarea predicilor (ca-n lumea apuseană).

Virgil Vătășianu procedează la cercetări istorice amănunțite, pentru fixarea unei datări corecte a monumentelor, pentru precizarea hramurilor vechi, pentru depistarea moaștelor de sfinți adăpostite în unele locuri și, în general, pentru relevarea oricărei informații prețioase din vechime. Astfel, în legătură cu mănăstirea Prislopului, autorul zăbovește asupra unor inscripții din care reiese rolul doamnei Zamfira, fiica lui Moise-Vodă, domnul Țării Românești, în ctitorirea lăcașului. Se insistă asupra familiilor de ctitori, mai ales asupra Căndeștilor și Cândreștilor din Țara Hațegului. Declinul arhitecturii românești de piatră din Transilvania este pus pe seama măsurilor luate de regele Ludovic I în a doua jumătate a secolului al XIV-lea contra nobililor români, stăpâni tradiționali și de confesiune răsăriteană. Cercetările mai noi au confirmat aceste concluzii ale istoricului de artă clujean: în timpul celui de-al doilea Angevin (1342-1382) s-a desfășurat cel mai intens efort de aducere la credința catolică a unor întregi popoare și populații din Ungaria, ceea ce a ridicat catolicismul la rangul oficial de religie receptă; în plus, cnezii români care nu dețineau acte de donație regală pentru moșiile lor, erau asimilați primarilor de sat și expuși deposedării. Ca urmare a acestor discriminări, ridicarea lăcașurilor ortodoxe de piatră de către fruntașii români după secolele al XIV-lea și al XV-lea a devenit “problematică, dacă nu chiar imposibilă” (p. 92). De aceea – spune autorul – numărul întemeietorilor de biserici de piatră este mare la început, dar descrește treptat, pentru ca după secolul al XV-lea să nu se mai zidească astfel de biserici (nici de tip longitudinal, nici de alt tip).

Prin analiza făcută, Virgil Vătășianu consideră bisericile de lemn și derivatele lor din piatră din Ardeal ca fiind un produs autohton, identic cu ceea ce se realiza în principalele române extracarpatiche, fapt care atașă din punct de vedere

arhitectonic spațiul locuit de români zonei nord-est europene. Prin folosirea pietrei și a anumitor detalii la planuri și la forme, se relevă și influențele venite din sud, din Peninsula Balcanică și din Occident. Cu alte cuvinte, citorii cneziale hunedorene, îi apar lui Virgil Vătășianu drept un produs original, rezultat din tradiția autohtonă, combinată organic cu influențele exterioare.

Printr-o astfel de cercetare de detaliu și de strictă specialitate, făcută inteligibilă pentru oricare om de cultură, Virgil Vătășianu s-a înscris în galeria de elită a personalităților românești de sorginte interbelică. Educat în mediul german și germanic, autorul a "văzut" aieva "sufletul" poporului său, a tratat în manieră herderiană etnicul românesc, ca pe un organism viu, format în timp, pe temeiul limbii, al religiei, al tradiției, al spațiului, al folclorului. Egalitarismul lumii medievale nu este la Vătășianu atât rezultatul influențelor sămănătoriste sau poporaniste (puternice în Vechiul Regat), cât urmarea studiului aprofundat, la nivelul de atunci, al lumii medievale transilvane românești, în care cnezii și preoții de sat, erau o elită mărunță, cu aceleași aspirații ca și poporul de rând. Prin accentul pe sat, pe țărani, priviți ca producători de valori perene, Virgil Vătășianu se înscrie în mediul elevat al altor doi ardeleni, anume Liviu Rebreanu și

Lucian Blaga, care, sub cupola Academiei, au adus laudă țăranelor și au elogiat satul românesc. De Blaga, se apropie Vătășianu și atunci când repudiază caracterul de cultură minoră aplicat de unii creațiilor din lemn, prefigurând sugestii care urmau să fie teoretizate apoi în *Trilogia culturii*. Copleșit de împlinirea idealului național, adevăratul marilor valori ale culturii noastre din epocă, tânărul istoric de artă a voit să repare cât mai repede toate nedreptățile istorice făcute națiunii sale de către unii autori (istorici sau istorici de artă) grăbiți, neglijenți, ignoranți sau răuvoitori. Cu timpul, impetuoșitatea sentimentală și națională directă se va așeza în plan secund, spre a face loc marilor opere de maturitate, care aveau să dovedească prin ele însele justetea ideilor afirmate atât de avântat în tinerețe.

Prin toate acestea și prin multe altele, odată cu apariția lucrării dedicate vechilor biserici de piatră românești din județul Hunedoara, se anunța pe firmamentul culturii românești interbelice un titan dintre aceia care epuizează pentru mult timp subiectele abordate și oferă teme de meditație și de cercetare pentru generații de specialiști. Numele acestui uriaș era Virgil Vătășianu, de fericită aducere aminte, din stirpea nobilă a intelectualilor pe care Transilvania i-a oferit culturii naționale după împlinirea idealului național.

Bibliografie

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Crăciun, Ioachim, *Bibliografia Transilvaniei românești, 1916-1936*, București, 1937.

Simon, Corina, *Artă și identitate națională în opera lui Virgil Vătășianu*, prefață de Marius Porumb, Cluj-Napoca, 2002.

Vătășianu, Virgil, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara* (extras din „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice“), Cluj, 1930.

Idem, *Raport cu privire la arhitectura și pictura bisericii unite din Zlatna*, în „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice“, 1932-1938.

Idem, *Istoria artei feudale în Țările Române*, Cuvânt înainte și coordonarea ediției anastatice de Marius Porumb, Cluj-Napoca, 2001.